

*Kritische bibliografie***LEO APOSTELS OPUS POSTUMUM***Jacques De Visscher*

- Atheïstische spiritualiteit* (samenstelling & eindredactie: Jan H. Mysjkin), Brussel, VUB Press, 1998, 215 blz., € 12,35, ISBN 90 5487 168 7.
- Oorsprong. Inleiding tot een metafysica van het ontstaan van mens, leven en heelal* (bezorgd & van aantekeningen voorzien door Wim Christiaens), Brussel, VUB Press, 2000, 230 blz., € 14,70. ISBN 90 5487 268 3.
- Natuurfilosofie. Voorbereidend werk voor een op de fysica gebaseerde ontologie* (bezorgd & van aantekeningen voorzien door Wim Christiaens), Brussel, VUB Press, 2000, 287 blz., € 17,20. ISBN 90 5487 269 1.
- Levend sterven* (bezorgd & van aantekeningen voorzien door Anneleen Van den Berge), Brussel, VUB Press, 2000, 203 blz., € 14,70. ISBN 90 5487 279 9.
- Wereldbeelden en ethische stelsels. Opstellen*, Brussel, VUBPress, 2002, 208 blz., € 17,20, ISBN 90 5487 317 5.
- Zoektocht naar eenheid in verscheidenheid. Zes opstellen over metafysica* (bezorgd door Ruth Loos en van een inleiding voorzien door Wim Christiaens), Brussel, VUBPress, 2002, 365 blz., € 24,50. ISBN 90 5487 318 3.
- Population, développement, environnement. Pour des regards interdisciplinaires* (ingeleid door Jean Ladrière), Louvain-la-neuve/Parijs, Academia-Bruyland/L'Harmattan, 2001, 249 blz., ISBN 2 87209 623 X/2 7384 6524 2.

Er is wellicht geen wijsgeer die het zichzelf zo moeilijk heeft gemaakt als Leo Apostel (1925-1995). Hoewel hij bescheiden bleef over zijn eigen bijdrage in de geschiedenis van de filosofie en hij niet van oordeel was dat nu juist *zijn* inzichten voor een beslissende wending hebben gezorgd (Descartes, Kant, Hegel, Nietzsche, Husserl en Heidegger hadden die pretentie wel), had hij niettemin voor allerlei onderzoeksdomeinen, problemen en gigantische thema's, oeverloze onderzoeksprogramma's en veeleisende terreinverkenningen op het oog, die onvermijdelijk in het onvoltooide moesten uitmonden. (Het is eigenlijk niet toevallig dat de herdenkingskaart bij zijn uitvaart een vers van J.H. Leopold, 'O schoonheid van het onvoltooide', meekreeg – al is niet alles wat onvoltooid blijft schoon te noemen). Afgezien van deze eigenaardigheid, hoefde Apostel niet zo bescheiden te zijn over zijn eigen bijdrage – hij noemt zich ergens 'een passagier in de historische trein.' In zijn specialisme van de logica en van de kennisleer binnen de stroming van de analytische wijsbegeerte in de jaren vijftig en zestig, alsook in het studieceterium van Jean Piaget (1896-1980), de belangrijke Zwitserse filosoof van de

ontwikkelingspsychologie van de kennis was hij eerder een reisleader dan een passagier. Bovendien staat vast dat het vrijzinnig cultuurleven in Vlaanderen in de tweede helft van de twintigste eeuw niet in kaart te brengen is zonder de invloedrijke bijdrage van Leo Apostel. (De geschiedenis van dit verhaal loont zeker de moeite om te worden geschreven).

Deze Vlaamse filosoof, die zowel in het Nederlands, het Frans als in het Engels onnoemelijk veel heeft gepubliceerd, is ruim zeven jaar geleden overleden, vrij onverwacht, maar vermoed en getekend door een gehypothekeerde gezondheid en een bijzonder drukke bedrijvigheid. Om gezondheidsredenen had hij zich al meer dan vijftien jaar voordien uit het actieve universitaire leven teruggetrokken om zich uitsluitend aan het schrijven te kunnen wijden. Hij heeft dan ook veel gewerkt en, op de dag van zijn dood, honderden bladzijden achtergelaten waarvan de onmiddellijke publicatie problematisch was.

Wie Leo Apostel wat van dichtbij heeft kunnen volgen, zal hem daarin herkennen: hij was steeds intellectueel actief en kon het niet laten vlug in discussie te treden en hierbij de oprichting van een studiecentrum te suggereren; luisterde hij naar een uiteenzetting van een collega, dan schreef hij bladzijde na bladzijde opdat hij op termijn niets zou missen of opdat zijn aandacht niet zou verslappen. Hij was een gretige, gulzige lezer die zijn boeken als het ware verslond. Nooit had hij voldoende tijd om datgene te verwerken wat hem ter beschikking leek. Haast geen wetenschappelijke discipline wou hij onaangeroerd laten, alsof hij bang was dat hem iets zou ontsnappen. In die zin werkte hij vele uren per dag, bij hem thuis, bij vrienden, in een koffiehuis en zelfs tijdens het eten, 's avonds in een of ander restaurant. Ooit heb ik hem in een college horen zeggen dat hij met een leeftijd van duizend jaar niet genoeg zou hebben om te onderzoeken wat hij wou onderzoeken.

Apostels filosofisch leven was inderdaad een leven dat nagenoeg volledig aan het onderzoek was gewijd. Zoals vaak bij academische filosofen was hij in de eerste plaats gefascineerd door het onderzoek zelf, en dus door de vraag: wat is dat – onderzoeken? Tegen de achtergrond van deze vraag begrijpen we zijn eerste specialisme: logica en kennisleer, de studie van de structuur van het kennen, het denken en het uitspreken van oordelen, het opstellen van criteria of regels van geldigheid en waarschijnlijkheid. Onvermijdelijk is hierbij de ontwikkeling van het denken, zowel in de geschiedenis van de mensheid in de verschillende culturen als in de persoonlijke geschiedenis van particulieren bijgekomen. Ook de analyse van de taal in al haar aspecten kon hier niet ontbreken. Natuurlijk kan geen wijsgeer volhouden dat het volstaat alleen maar structuren of voorwaarden te onderzoeken; hoewel hij het inhoudelijke vaak uitstelt, ontsnapt hij er niet aan ook na te gaan wat bekend is, wat gedacht wordt, wat geldige kennis is. Tenslotte, maar daarom niet altijd op de laatste plaats, komt de vraag *waartoe* we kennen. Als het 'wat we kennen' de taak van de wetenschapspraktijk is, dan houden filosofen zich vooral met het 'hoe we kennen' en het 'waartoe we kennen' bezig, zonder dat ze het 'wat' uit het oog mogen verliezen. Opdat filosofie echt filosofie zou zijn, brengt zij iets

van de wereld ter sprake. Daarvan was Apostel zich goed bewust, zodat de logica en de kennisleer voor hem niet langer op de eerste plaats kwamen, maar in toenemende mate een dienende rol speelden in datgene wat hij wou onderzoeken: niet alleen het grotere geheel waarin zowel het menselijk als het kosmisch bestaan zijn opgenomen, analyseren, maar ook het ethische en religieuze om het 'waartoe' van dit bestaan in perspectief te brengen. Hier treffen we de drie grote domeinen aan, metafysica, ethica en spiritualiteit, waarin Apostel onderzoekswerk heeft verricht en waarvan we de weerslag in zijn nagelaten geschriften overvloedig terugvinden.

Wat we de jongste tijd van Apostel aangeboden krijgen, zijn nu juist grote fragmenten van dat nagelaten werk, Apostels *opus postumum* dat, gezien de opzet, wel enkele afgeronde delen bevat, maar in zijn totaliteit onvoltooid en programmatisch is gebleven. Dit belet niet dat de geïnitieerde lezer (en dus niet de leek) hier een beeld kan krijgen van wat Apostel wou. Dit is de ontwikkeling van een wetenschappelijke metafysica, een beschrijving van de totaliteit van de werkelijkheid aan de hand van wat de wetenschappen als gedeeltelijke perspectieven op die werkelijkheid ons bieden. Zijn eerste stap in die onderneming is een kritische studie van de hedendaagse wetenschapsfilosofie van het wereldbeeld dat in de natuurkunde van de fysische werkelijkheid zit vervat. Wat nu gepubliceerd is als *Natuurfilosofie. Voorbereidend werk voor een op de fysica gebaseerde ontologie* is een vakkundig door Wim Christiaens geredigeerd onvoltooid gebleven manuscript van Apostel. Aangezien dit werk uitvoerig ingaat op twee wiskundig beschrijfbaar eigenschappen die in vele domeinen van de fysica terugkeren (symmetrie en symmetriedoorbreking) en deze eigenschappen met de ontologie (of zijnsleer) worden verbonden, blijft dit boek grotendeels voor vakspecialisten voorbehouden. Dit deel van zijn natuurfilosofie behoort tot een nog groter project: het vinden van een wereldbeeld waarin zowel materie, leven en bewustzijn hun plaats vinden zonder tot elkaar gereduceerd te worden. Dit is de opzet van het boek *Oorsprong. Inleiding tot een metafysica van het ontstaan van mens, leven en heelal*, waarin de auteur inderdaad een aantal wereldbeelden analyseert waarin plaats is voor de wetenschappelijke verklaring van het ontstaan van wat is in het perspectief van een inzicht in een mogelijk systeem van alle verschillende domeinen van de werkelijkheid waarin verschillende wetmatigheden gelden. Steeds is er in de opzet van de auteur de nood om een strikt metafysisch beginsel voor het geheel te laten gelden, dit is: een beginsel dat toelaat te stellen dat de totaliteit zichzelf verklaart. Zowel *Oorsprong* als *Natuurfilosofie* zijn bijdragen tot die verklaring van de totaliteit. Natuurlijk is zo'n constructie niet zonder filosofische voorwaarden. Voor Apostel zijn die op de volgende aannamen gebaseerd: het universum is van die aard dat het een maximum aan procesvernieuwing en verscheidenheid vertoont en een maximum aan structuur en eenheid. De tweede aanname luidt: de procesvernieuwing en de verscheidenheid maximaliseren, eenheid en structuur en omgekeerd. Nog in een derde manuscript uit het nagelaten werk, *Het Levend*

Kristal, wordt deze metafysische problematiek uitgewerkt, maar dit geschrift wordt alleen via Internet gepubliceerd.

Steeds opnieuw vinden we in de geschriften van Leo Apostel de haast heilige overtuiging dat wie zich een beeld van de totaalwerkelijkheid kan vormen, zich een model kan bouwen

van wat hijzelf, zijn soortgenoten en uiteindelijk de geschiedenis van zijn hele soort in deze totaalwerkelijkheid kunnen betekenen. Wie zich geen beeld van die totaalwerkelijkheid kan vormen, kan ook geen collectief en/of individueel globaal levensplan uitwerken. Zonder de relatie 'menschheid-heelal' centraal te stellen, maakt toch het vormen van een globaal beeld een noodzakelijke voorwaarde voor een globale waardering uit. (*Oorsprong*, p. 203).

Deze overtuiging is typerend voor de moeilijke intellectuele opdracht die Leo Apostel niet alleen zichzelf stelt, maar eigenlijk elke mens die over zichzelf wenst na te denken.

Zoals Socrates destijds in Athene rondwandelde en de mensen aansprak en ondervroeg over hun zorg voor de ziel, zo heeft Leo Apostel ontelbare collega's en studenten, toehoorders en vrienden ondervraagd over hun intellectuele zorg om zich van hun wereldbeeld bewust te zijn. Deze zorg vooronderstelt niet in de laatste plaats een reflectie over het sterven en over de ethiek van de stervensbegeleiding. Ook dit thema heeft Leo Apostel niet onaangeroerd gelaten en de uitgevers van zijn intellectuele nalatenschap waren terecht van oordeel dat Apostels visie op sterven een exemplarische aanvulling is bij datgene wat ons van zijn denken ter beschikking staat. Dit thema past trouwens volledig in het beeld dat we van onszelf kunnen of moeten maken: juist in de ontkenning van de dood getuigt de mens – vooral de moderne mens – van een onaanvaardbare zelfverloochening, van een weigering zichzelf te kennen. *Levend sterven* (bezorgd en van aantekeningen voorzien door Anneleen Van den Berge) is nu geen manuscript dat de erfgenamen hebben ontdekt, maar is de uitgeschreven versie van een lezingenreeks die Leo Apostel op het einde van de jaren tachtig aan de Vrije Universiteit Brussel heeft gehouden. Het resultaat is dan ook heel wat minder specialistisch dan *Natuurfilosofie* en *Oorsprong* en laat zich lezen door alwie een intellectuele inspanning wil leveren.

Wie nooit iets van Leo Apostel heeft gelezen en nu eindelijk met zijn wijze van denken kennis wil maken, zal in *Levend sterven* een bijzonder trouw beeld van de filosoof krijgen. We treffen hier andermaal die niet te stillen weethonger aan, de drift om onnoemelijk veel gegevens, aangereikt door de meest uiteenlopende wetenschappelijke disciplines, in een model te passen dat aan de basis van een stervenspedagogiek zou kunnen liggen en dat de stervensbegeleiders in hun praktijk zou kunnen helpen. Ook hier stelt Apostel:

Pijn, zwakte, emotieve stormen enerzijds, afwezigheid van wereldbeeld en sociaal project anderzijds, laten vele stervenden niet toe hun sterven in een groter verband te

plaatsen. Nochtans stelt de dood de fundamentele vragen naar onze plaats in wereld en geschiedenis. Optimaal blijkt uit geschiedenis en antropologie dat patiënten hun dood niet alleen in functie plaatsen van hun mensbeeld, maar ook in functie van hun wereldbeeld. De begeleiders moeten, indien mogelijk, een minimale kennis hebben van mogelijke wereldbeelden, vooral om in staat te zijn het eigen wereldbeeld van de stervende (...) te zien, aan te voelen, te versterken en te gebruiken. (p. 196).

Levend sterven is onvermijdelijk een groot pleidooi voor onderzoek – dat geldt trouwens voor nagenoeg alle teksten van Apostel – dat voor grootse projecten en extrapolaties niet terugschrikt. De auteur stuurt aan op een globaal antropologische vergelijkende studie van het sterven in alle culturen, alsook een globale geschiedenis van het sterven in alle culturen; verder een psychologie van het sterven op alle leeftijden, in alle sociale contexten; van alle psychosomatische types en hierbij moet deze allesomvattende studie met alle cognitieve, emotieve, lichamelijke en sociale parameters rekening houden. Een algemene theorie van het leven kan hier in dit project niet ontbreken en moet zowel een evolutionaire als een globaal-organische theorie van het verouderen en sterven van alle soorten (en in het bijzonder van de ‘mensensoort’) bevatten. Volgens Apostel is eveneens noodzakelijk dat men een classificatie van de verschillende wijsbegeerten ontwikkelt, en, voor ieder type wijsbegeerte, de stervensmodellen analyseert. Tenslotte moet men in het kader van een algemene theorie van de actiewetenschappen het werken met en rond stervenden integreren en verschillende vormen van actie-onderzoek plannen om verschillende alternatieve vormen van stervensbegeleiding met elkaar te vergelijken en in die vergelijking ook nog te evalueren.

In zo'n programmeren manifesteert Apostel zich als een activistisch denker, als een filosoof die, zoals een ingenieur, gelooft dat hij de fundamentele aspecten van een probleem kan aanduiden of blootleggen en bovendien een waaier van oplossingen kan aanbieden. Wijsbegeerte is hier modellenbouw en staat in dit opzicht haaks op een filosofie van de sceptis of beschouwelijkheid die niet gelooft dat een activistische ingreep tot haar taak behoort. (Zo'n filosofie treffen we, bijvoorbeeld, bij de onlangs overleden Cornelis Verhoeven aan die, eveneens metafysicus, in het denken een uiterste behoedzaamheid aan de dag legt in uitspraken over de werkelijkheid die zich nooit in modellen en systemen laat persen, omdat hij die werkelijkheid nu eenmaal hard, onwrikbaar en ongewillig acht).

Leo Apostel was een metafysicus die zich niet alleen inliet met de beschrijving van de totaliteit die alle subjectiviteit overstijgt; hij was ook een denker die beseft dat de reflecterende mens ook de vraag naar de zin, het waartoe stelt, die de waardering van het geheel niet uit de weg gaat. Sommige niet-metafysische humanisten zijn wel van mening dat de zinvraag overbodig is. Apostel daartegenover wist zich duidelijk door de historiciteit geïnspireerd en realiseerde zich dat de mens ‘niet zo maar’, wars van elk aanvoelen van een fundamentele nood

of een wezenlijke problematiek, godsdienstige, religieuze of spirituele vragen stelde. Juist in het 'aangezicht van de dood' heeft de mensheid steeds – vaak in vrees en beven – de vraag naar de zin, van het hiernamaals, van de verzoening met het eeuwige en het heilige, met de Schepper of met de Natuur of met de levengevende krachten gesteld. Voor Leo Apostel, die een atheïst was en niet geloofde dat God bestaat of dat Hij zou kunnen bestaan, zijn deze vragen niet zinloos, omdat zij de uitdrukking waren (en voor sommigen nog zijn) van een fundamenteel en existentieel verlangen. Wil men de mens in zijn historiciteit begrijpen, dan moet men ook zijn vragen begrijpen die hem in bepaalde omstandigheden het sterkst aangrijpen en oriënteren. Voor hem, Leo Apostel, was de exploratie van de concrete spiritualiteit in de verschillende culturen en periodes van belang om kennis te maken met alternatieve modellen van zijn visie op religie als de werkelijke verbondenheid tussen de mens en het geheel. Juist in dit zoeken naar en dit tot stand brengen van die verbondenheid (die geen God nodig heeft) treffen we de beoefening van de spiritualiteit aan. Dit houdt concreet in dat deze beoefenaars bewust stelling nemen tegenover het grootste deel en zich op de laatste doelen richten.

Als zij een deel van de dag reserveren voor zulke *situering* en *richting* dan ontwikkelen niet-theïsten een spiritualiteit in de enge betekenis van het woord. Als daarenboven al hun activiteiten (familie, beroep, zelfs vrije tijd) worden getekend door wat ze in deze regelmatige terugkerende bezinning in zich ontwikkelen, dan leiden ze – ook als niet-theïsten – een globaal spiritueel leven,

aldus Apostel in een al wat eerder uitgegeven bundel opstellen, *Atheïstische spiritualiteit* (p. 24). Het is aan deze reflectie over wat spiritualiteit in de gesecculariseerde moderne cultuur kan betekenen, dat Leo Apostel een groot deel van zijn steeds maar onrustig zoeken heeft gewijd. Bovendien was zijn belangstelling zeker niet uitsluitend academisch vrijblijvend. Zelf beoefende hij al een hele tijd een mystieke praktijk, gedeeltelijk door yoga geïnspireerd of verwant met oefeningen uit de Zenboeddhistische meditatietechnieken. Wat hij uiteindelijk wilde, was wat hij de ontologische vreugde, de vreugde om het zijn, noemde. Met Apostels woorden in een tekst uit 1994:

Ons bestaan is inderdaad, door ons ingebed zijn in de tijd als eindige wezens, noodzakelijk zorg en angst. Maar onder alle vrees voor verlies ligt het bewustzijn van het feit dat we iets bezitten, dat neutraal is tegenover vreugde en lijden: ons zijn, ons bestaan. Dit 'bestaan' is een goed, dat voorwaarde is van alle goederen, en dat volledig is gerealiseerd, als men geen graden van bestaan erkent. Als men dit bestaan van binnen uit bewust wordt, ziet men het onmiddellijk als een welslagen, een gelukken (doordat het erin slaagt – hoe kort en hoe zwak ook – in de zee van het immens 'bestaande' te verschijnen en zich te verwerklijken). Het bewustzijn van dit bestaan als bestaan is dus noodzakelijk onbeperkte zelfbevestiging, innerlijke vrede

en vreugde, die men de *ontologische vreugde* kan noemen. Slechts door aan alle specifieke goederen en vreugde te verzaken kan men toekomen aan dit fundamenteel geluk dat we met alle zjinden delen. We moeten de prijs betalen voor de ervaring van het zijn – en die prijs is zeer hoog (of miniem: het is onszelf) –, maar als we die prijs hebben betaald (als we hem niet betalen leven we in leegte), verdwijnt alle angst en blijft nog slechts vrede en vreugde (p. 194-195).

*

Bij het ter perse gaan van dit overzicht krijgen we nog drie recente Apostel-uitgaven toegestuurd, waarvan twee ons onuitgegeven geschriften aanbieden en een bundel metafysische opstellen die reeds eerder in diverse tijdschriften of verzamelwerken zijn verschenen. Deze bundel, *Zoektocht naar eenheid en verscheidenheid*, verzamelt zes opstellen die Leo Apostel tussen 1960 en 1981 heeft geschreven, sommige in het Nederlands, andere in het Engels, ze worden hier dan ook in deze twee talen heruitgegeven. Deze essays zijn heel representatief voor de opzet van de auteur in de zin dat ze ingaan op de vraag waarom de wereld die de mens rondom zich ziet, het heelal waarin hij leeft, is zoals het is en niet anders? Apostel wou de wereld begrijpen zoals die is en hiervoor heeft hij een maximale interdisciplinariteit nodig. Welnu, deze interdisciplinaire onderzoeken werkt hij in deze zin uit door ze ook op hun mogelijksvoorwaarden te toetsen zoals in het belangrijke artikel 'Can Metaphysics be a Science?' of zoals in 'Can Systems Theory Offer Us a Philosophy of Nature?'

Wereldbeelden en ethische stelsels bundelt vier manuscripten waarvan een in 1992 is geschreven, terwijl de drie overige kort voor zijn dood in 1995 zijn afgewerkt. Ze richten zich niet alle tot een gespecialiseerd publiek, hoewel de meeste toch een zekere scholing in de logica en de wetenschapsleer vooronderstellen. De ethiek krijgt in deze tweede bundel een belangrijke plaats omdat de auteur in de bestemming van al zijn intellectuele exploraties de existentiële vraag van de mens in de wereld niet wilde ontlopen. Zoals de inleider van deze bundel, Robert Maier, opmerkt, wilde Apostel via zijn intellectuele queeste het voor anderen mogelijk maken "om vergelijkbare zoektochten te ondernemen, in de hoop dat er ontmoetingspunten gevonden worden" (p. 17).

Dat kan men Apostel zeker niet verwijten, dat hij met name onderzoeksontmoetingen uit de weg zou zijn gegaan. Hiervan getuigt een publicatie die het Nederlandstalige publiek niet kent: *Population, développement, environnement*, het resultaat van een reeks van zes lezingen die Leo Apostel in het voorjaar van 1993 in het kader van de Franqui Leerstoel in de Katholieke Universiteit van Louvain-la-neuve heeft gehouden, meer in het bijzonder in de Faculteit der Economische, Sociale en Politieke Wetenschappen. Hier voelde Apostel zich op zijn plaats: als wijsgeer niet uitsluitend in de filosofische faculteit voor vakgenoten denken, maar in *andere* faculteiten de uitdaging van het interdisciplinaire en

systemtheoretische denken tot een vruchtbare confrontatie laten uitgroeien, zoals Jean Ladrière in zijn inleiding ook betoogt.